

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА СКЛАДОВА СПАДЩИНИ Н.Д.ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (1884-1973 рр.) – талановитий український історик, яка своїми наполегливими студіями внесла змістовні зрушення у напрямку дослідження історії Південної України XVIII століття. Доказом того є не лише її опубліковані дослідження, захищена 1940 року докторська дисертація по темі заселення Південної України, численна архівна рукописна спадщина, а й те, що роботи Н.Д.Полонської-Василенко не втратили своєї актуальності й понині, залучаються дослідниками до історіографічної бази студій, в окремих випадках виконують роль першоджерела. Спадщина історика з історії Південної України XVIII століття неодноразово поставала предметом спеціальних досліджень сучасних науковців [1], але її комплексного історіографічного аналізу поки що так і не маємо. Одним зі способів подолання такого стану, крім аналізу конкретних робіт вченої, є реконструкція дослідницького процесу як такого: напрямів та етапів евристики, наукових впливів та зв'язків з іншими дослідниками, формування історіософських та методологічних засад, аналіз археографічної спадщини, обставин, що визначали перебіг дослідницького процесу.

В цьому плані слід відмітити роботи А.А.Непомнящого [2], який дослідив перебування Н.Д.Полонської-Василенко в Криму, її архівні розшуки та наукові контакти, участь в місцевому науковому житті, написані в цей час роботи. Зазначимо лише, що наукові розшуки 1916 року в Сімферопольських архівах були лише одним з етапів архівної евристики вченої за темою дисертаційного дослідження “Діяльність Г.О.Потьомкіна по управлінню Новоросійським краєм”. З огляду на тему магістерської дисертації, не менша увага Н.Д.Полонської-Василенко (на той час Н.Д.Полонської) була звернена до архівів Катеринославщини, і саме їх обстеження передувало кількомісячній праці в Криму. Згодом так сталося, що опрацювання катеринославських архівів (з 1926 р. – Дніпропетровського окружного архівного управління) та зібраний в них матеріал не лише заклали джерельне підґрунтя більшості робіт вченої 1920-30-х років, докторської дисертації, збірника джерел до історії заселення краю, а й спричинили переосмислення дослідницею історичного процесу, що протікав на Півдні України у XVIII столітті.

Перше наукове відрядження Н.Д.Полонської-Василенко до Катеринославу відбулось у лютому-березні (на Масляну) 1914 р. [3]. Тобто, одразу після визначення з темою магістерської роботи та ознайомлення на Різдво 1913-1914 років з архівами Москви (достеменно не відомо чи працювала вона в цей час безпосередньо з архівними документами).

Метою приїзду молодой дослідниці 1914 року була евристика губернських архівів, виявлення матеріалу до історії управління Новоросією Г.О.Потьомкіним, до історії економічного, соціального, культурного життя Новоросії цього періоду, виявлення літератури по темі дослідження.

У 1914 р. за протекцією самого Катеринославського губернатора В.А.Колобова Н.Д.Полонська без усіляких перешкод працювала в Катеринославському архіві Губернського Правління (з документами, які на той час зберігались безпосередньо при цій установі). Архів знаходився в будинку Губернського Правління на Потьомкінському бульварі, архіваріусом на той час був Василь Олексійович Храповицький, за оцінкою вченої людина далека від історії та архівної справи взагалі.

Серед дослідників, з якими вона бажала зустрітися і просити консультацій, були вже відомі на той час катеринославські науковці і громадські діячі – В.О.Біднов, А.С.Синявський, Д.І.Яворницький. Усі вони були членами Катеринославської губернської вченої архівної комісії (науковий керівник Н.Д.Полонської професор М.В.Довнар-Запольський також був членом КГВАК) і готували до публікації в її виданнях джерела з місцевих архівів, а отже не погано їх знали і могли б допомогти зорієнтуватись Н.Д.Полонській в архівній роботі. Але вийшло так, що А.С.Синявського не було на той час в місті, Д.І.Яворницький був хворий і з ним дослідниця зустрілась у музеї ім. О.Поля вже напередодні свого від'їзду, і лише з В.О.Бідновим їй пощастило.

Біднов Василь Осипович (1874-1935) займався найактивнішою евристичною роботою в архівах губернського правління, Катеринославської духовної консисторії, Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря. Він управляв справами губернської вченої архівної комісії протягом 1906-1909 років [4], а в її виданнях публікував місцеві джерела. Так, 1912 року вийшла підготовлена В.О.Бідновим публікація 49 пропозицій (ордерів) Г.О.Потьомкіна, розпорядження князя щодо розподілу земель Новоросійської та Азовської губерній 1774-1784 рр. [5]. Вчений був попереджений М.В.Довнар-Запольським про приїзд Н.Д.Полонської і очевидно, що у листах мова йшла і про сприяння молодій дослідниці. В усякому разі, в перший же день особистого знайомства В.О.Біднов приніс свої докладні виписки з архіву, власноручно складений ним опис, бо офіційного ще не існувало, і саме за ним Н.Д.Полонська щодня протягом двох тижнів замовляла справи [6]. Саме поради, вказівки, знайомства і зв'язки В.О.Біднова в губернському правлінні, постійні розмови про період, який тільки-но розпочала вивчати дослідниця, значно полегшували їй роботу, допомагали краще орієнтуватися в архівних матеріалах.

У спогадах Н.Д.Полонська-Василенко описала, яким чином вона організувала свою працю: самотужки переглядаючи в'язки документів, робила окремі записки, щоб знати де що є, і в результаті склала для себе докладний опис з анотаціями [7]. Слід зауважити і щодо обсягу проведеного тоді огляду. Не на користь його повноти свідчить орієнтація по описам, складеним іншим дослідником, замалий термін роботи як на наявний обсяг документів. Не дивлячись на це, зустрічаємо у спогадах зауваження вченої, що протягом двох тижнів вона склала повне уявлення про те, що саме мав архів корисного для неї. Це твердження виглядає дещо перебільшеним. Аналіз описів до фондів Дніпропетровського губархіву, складених у 1920-30 рр. (ДАДО зазнав

катастрофічних втрат за часів Великої Вітчизняної війни), а саме – Азовської та Новоросійської губернської канцелярії, Новоросійського губернатора, Катеринославського намісницького правління, Казенної палати, Правителя Катеринославського намісництва [8], тобто лише тих фондів, матеріали яких точно надійшли з колишнього архіву губернського правління, засвідчив: суто фізично було б неможливим переглянути всі матеріали за цей термін. Отже, навряд чи тоді дослідниці вдалось скласти адекватне уявлення про зміст катеринославських архівних матеріалів, а дійсно визначити лише *потенційні можливості* використання цих джерел для своєї магістерської роботи, як зазначено в її мемуарах. До того ж, не у спогадах, написаних майже через тридцять років потому, а з листа Н.Д.Полонської до батьків від 29.10.1916 дізнаємось: “От і вірно, що у МВ [Шв. – М.В.Довнар-Запольського] особливе чуття щодо вибору теми – як я була розчарована результатами поїздки до Катеринослава – і як він був прав, переконавши мене не змінювати тему...” [9] Отже, бачимо що настрої дослідниці по закінченню роботи і від’їзду з Катеринослава був зовсім не оптимістичним, а проведена архівна евристика носила оглядово-ознайомчий, а не суцільний характер. Можливо, до цього ще й долучилась невдала спроба зав’язати особисте знайомство та зв’язки із знавцем історії запорозького козацтва і південного краю – Д.І.Яворницьким. Дмитро Іванович, як виявилось, дуже обережно ставився до “заїзних” дослідників, “гастролерів, які заважають працювати”, і, ймовірно, саме так сприйняв Н.Д.Полонську. Вчена була дуже розчарована цією невдачею, тим, що на допомогу і консультації Д.І.Яворницького їй не слід поки що розраховувати [10].

Незадоволення вченої могло підсилити вже те, що оглянутий нею матеріал не дав безпосереднього і яскравого висвітлення самої особи Г.О.Потьомкіна, бо саме він як діяч південного краю виступав предметом її досліджень. Натомість, вчена потонула у матеріалах місцевих адміністративних установ, у документах тієї державно-адміністративної системи, через яку Г.О.Потьомкін якраз і провадив своє управління Новоросійським краєм, але за якою вже не так безпосередньо проступала особистість князя. До того ж, тодішні архіви губернського правління зберігали безліч ордерів, наказів, розпоряджень, надісланих Г.О.Потьомкіним, документів до яких він мав пряме відношення.

Безпосередня робота з джерелами архіву Катеринославського губернського правління розпочалась лише в Києві, куди за домовленістю і з безпосереднього губернаторського дозволу надсилались відібрані документи. В особовому фонді Н.Д.Полонської-Василенко зберігся перелік назв першої надісланої вже у березні 1914 року партії документів (усього 129 справ) [11]. Документи з Катеринославського губернського правління офіційно надсилались до Київського відділу Імператорського російського Військово-історичного товариства, членом якого був батько дослідниці – генерал-майор Д.Меншов. В червні того ж року всі справи по накладній були повернуті до

Катеринославу [12], а вчена до початку Першої світової встигла отримати і опрацювати ще дві партії документів.

Справи з першої надісланої партії відносились до 1776-1791 рр., тобто періоду правління Г.О.Потьомкіна в Новоросійському краї, і тематично вони стосувались організації відкупів на Півдні, організації митниць, запасних, соляних, армійських магазинів, пошти, будівництва церков, міст Херсону та Миколаєва, розчистки Дніпрових порогів (1782 р.), ордери Г.О.Потьомкіна різних років (книга ордерів за 1789 р.), донесення і рапорти губернаторів та правителя Таврійської області, відомості про кількість населення в Катеринославському намісництві (1790 р.), про не випускання поміщиками козаків до Війська Чорноморського тощо.

Отже, саме на основі роботи з джерелами Катеринославських архівів вчена розпочала свої наукові студії над історією Новоросійського краю. Документи опрацьовані та скопійовані в цей час заклали початок археографічної колекції вченої з історії Південної України XVIII століття. Багато з них були залучені до студій, відновлених у середині 1920-х років після революції та воєн, втрати батьків, скрутного матеріального становища та тяжких хвороб Н.Д.Полонської-Василенко.

Повернувшись до своєї наукової праці, перерваної майже на вісім років, вчена, виходячи з нових реалій, змінює тему своїх студій. Змінюються історіософські засади історика і сам підхід до вивчення історії Новоросійського краю. Не маючи можливості завершити дисертацію по Г.О.Потьомкіну у наміченому первісному масштабі, Н.Д.Полонська-Василенко обирає предметом вивчення колонізацію запорозьких земель [13]. Увага дослідниці звернута до історії Запорожжя часів Нової Січі. З 1926 року історик починає розробляти «кардинальну тему – заселення Степової України, себто розподіл запорозької спадщини». Фактично ж, розпочате у контексті української історії дослідження ґрунтувалось на використанні архівного матеріалу, зібраного протягом 1914-1917 рр.. Звісно, що з цього часу вчена починає аналізувати і використовувати актуалізовані колись документи вже зовсім під іншим кутом. Структура дослідження, визначена у науковому звіті до УАН УСРР за 1926 р., передбачала розробку таких напрямків [14]:

- перші спроби розподілу запорозьких земель; утворення Нової Сербії та Слов'яносербії, розмір цієї колонізації, її історико-економічне значення, наслідки;

- колонізація Степової України в 1764-1774 рр., утворення Новоросійської губернії (період цей вчена визначала як найменш досліджений з усієї історії Степової України), на основі документів висвітлення справжніх обставин колонізації;

- розподіл і колонізація запорозьких земель після 1775 року, загальна адміністрація, організація роздачі земель, діяльність межових експедицій тощо.

Цілком очевидно, що намічені напрямки передбачали повторне звернення історика до архівів Дніпропетровська, що і відбулося в листопаді 1927 року.

Командирована УАН УСРР як науковий співробітник з окремих доручень, Н.Д.Полонська-Василенко протягом двох тижнів (з 11 по 26 листопада) працювала в Дніпропетровському окружному архіві¹⁵. В цей час вчена збирає матеріал до історії колонізації XVIII століття, взаємовідносин Запоріжжя та Нової Сербії, Слов'яносербії, Новоросійської губернії, до адміністрації Новоросійської губернії, до історії роздачі земель поміщикам та під слободи [16]. Основна увага дослідниці зосередилась на таких фондах:

– фонд Новосербського корпусу (на сьогодні зберігся лише опис фонду, складений В.Грековим у 1929 р. / ДАДО. – Ф.Р1684. – Оп.2. – Спр.52. – Арк.1-206)

– фонд Канцелярії Новоросійської губернії (зберігся лише опис фонду / Там само. – Ф.Р1684. – Оп.2. – Спр.428. (I-II)

– фонд Катеринославського намісництва (зберігся лише опис фонду / Там само. – Спр.451(I-XVII).

Із заяви Н.Д.Полонської-Василенко до завідуючого окрархівом Дніпропетровська дізнаємось, що більшість матеріалів вчена використовувала не переписуючи їх, а роблячи маленькі замітки. Але деякі джерела вона переписала цілком, вказуючи на можливу їх подальшу публікацію (з фонду Новосербського корпусу: Донесення полковника Спичинського (в'язка 36, №772), різні відомості (в.47, №965; в.57, №1343); з фонду Новоросійської губерньської канцелярії: Рапорт ген. Ісакова (в.73, №1622), Пропозиції Потьомкіна (в.99, №2615), Цидула секунд-майора Аврамова (в.137), Відомість про стан Лизаветградської провінції і т.д.).

Із листування вченої з чоловіком академіком М.П.Василенком встановлюємо ряд подробиць щодо другого перебування Н.Д.Полонської-Василенко в місті. По-перше, відбулась важлива зустріч з Д.І.Яворницьким, але вона не принесла очікуваних результатів. Дмитро Іванович надав Н.Д.Полонської-Василенко декілька книг, натомість від наукової бесіди ухилився. Вчена відчувала, що він не задоволений її приїздом, те ж саме в архіві переповів аспірант Д.І.Яворницького І.С.Степанів [17]. Постає питання, чому тоді так і не вдалося порозумітися двом історикам? Відомо, що Н.Д.Полонська-Василенко, звернувшись до теми Запорожжя за часів Нової Січі, вже у 1926 році планувала попрацювати в архівах Катеринослава, і зверталась по допомогу до Д.І.Яворницького. Зберігся його лист-відповідь вченій від 14 квітня 1926 р., в якому Д.І.Яворницький повідомляв як дістатися до музею ім. Поля, обіцяв допомогти з житлом, але попереджував про поганий стан місцевих архівів та про хворобу, через яку, може, й не побачиться з Н.Д.Полонською-Василенко. Насамкінець, неоднозначно додав, щоб “ясна пані приїздила та й все, бо тепер же жінок пускають і в саму Січ” [18]. Не відомо, чим була викликана така тонка іронія з боку Д.І.Яворницького. Можливо, це був наслідок ревнивого ставлення до критичних зауважень в роботах Н.Д.Полонської-Василенко щодо ідеалізації істориком запорозького козацтва як рівноправної общини [19]. Можливо, ревниво ставився як до київської дослідниці, що зазіхає на місцеві архіви та

історію запорожців. Відомо, що сам дослідник в цей час цікавився проблемами колонізації північних окраїн Запорозьких Вольностей, досліджував документи другої половини XVIII століття [20]; напрям досліджень його учня і аспіранта І.С.Степаніва також безпосередньо пересікався зі студіями Н.Д.Полонської-Василенко. Іван Симонович Степанів, співробітник науково-дослідної кафедри історії України Дніпропетровського ІНО, у 1926-1927 рр. вивчав по документах архівів Дніпропетровська (фонд Новоросійської губернської канцелярії) та Одеси (Архів Коша) останні роки існування Запорозької Січі, друкував статті на основі своїх архівних пошуків [21]. Цікаво, але праці двох дослідників, що вийшли з різницею у рік, мають майже однакові назви, хоч звісно відрізняються за змістом і джерельною базою [22].

В усякому разі, наукові зв'язки між Д.І.Яворницьким та Н.Д.Полонською-Василенко довгий час залишались суто формальними. Відомо, що Д.І.Яворницький протягом 1922-1924 рр. очолював Катеринославське губернське архівне управління, і це був період активного збирання документів XVIII-XIX століття до губархіву, паралельно з цим архівні матеріали збирались ним для вивчення і зберігання у музеї [23]. Музейна колекція документів з архіву Коша, Азовської губернської канцелярії не могла не зацікавити вченоу, тим паче що вони безпосередньо стосувались напряму її студій. Але нагоди опрацювати документи XVIII століття з музейної збірки Д.І.Яворницького у 1927 р. вчена так і не отримала. Зміцнення і потепління зв'язків відбулося пізніше, вже у 1930-х роках, коли Д.І.Яворницький через листування з Н.Д.Полонською-Василенко дізнавався про новини та життя ВУАН, звертався за інформацією у справі академічної пенсії, надсилав свої роботи, виказував у листах зауваження щодо змісту праць самої вченої [24]. Тому у спогадах Наталі Дмитрівни згадка про зустріч і визнання її Д.І.Яворницьким у 1927 р. як відомого дослідника Запорозжя видається дещо зсуненою у часі.

Перебування та робота Н.Д.Полонської-Василенко у Дніпропетровському губархіві відзначились неприємним інцидентом, пов'язаним з іншим київським дослідником – Миколою Михайловичем Ткаченком, автором роботи “Утворення Нової Сербії на Запорозьких землях у 1752 р.” (Україна, 1926. – №2-3. – С.146-159). М.М.Ткаченко у 1924-1927 рр. був аспірантом М.С.Грушевського, займався розробкою Рум'янцівського опису Малоросії, історією Лівобережного селянства [25]. Крім того, увагу історика привертала й сусідній з Малоросією регіон, а саме: історія заселення Степової України у XVIII столітті, іноземні військові колонії-поселення, боротьба за право колонізації запорозьких земель між Запорозжям і старшиною лівобережних полків. Дослідник приїздив раніше Н.Д.Полонської-Василенко до Дніпропетровського губархіву, але за умов відсутності описів фондів попрацював лише декілька днів, домовився із архіваріусом, що якщо той буде знаходити під час своєї роботи цікаві для М.М.Ткаченка справи – відкладатиме і повідомлятиме його. Тому вчений архіваріус і дослідник

Василь Олексійович Греков не очікував тієї заповзятості, з якою почала працювати Н.Д.Полонська-Василенко. Він повідомив їй про попередню домовленість із М.М.Ткаченком, але був спантеличений, коли дослідниця і без описів почала провадити суцільну евристику потрібних їй фондів. Згодом він сам надав дослідниці свої попередні описи, складені ним “по Запоріжжю”. За певний час Н.Д.Полонська-Василенко переглянула близько 12 тисяч справ і була обурена “забороною через третє лице” М.М.Ткаченка. Історик у листі до свого чоловіка була дуже стурбована тим, щоб потім не було розмов, мовляв вона відняла тему у М.М.Ткаченка і скористалась матеріалами на які він розраховував, хоча ще й не знайшов [26].

Таким чином, науковець переглянула матеріали фондів Новосербського корпусу, Новоросійського губернатора та губернської канцелярії, Катеринославського намісницького правління, частину документів скопіювала, зробила виписки по своєму дослідженню, з частиною документів, що надсилались з архіву до ВУАН на її замовлення, закінчувала працю вже в Києві. Архівна евристика цього разу носила суцільний характер, хоча самі фонди колишніх губернських установ зазнали значних втрат і були переформовані порівняно з 1914 роком.

Який же саме матеріал з Катеринославських (згодом Дніпропетровського) архівів ввела до наукового обігу Н.Д.Полонська-Василенко? Звісно, що виділення цієї “катеринославської” складової джерельної бази студій дослідниці має дещо формальний характер, та на користь такого аналізу свідчить як недостатня вивченість спадщини Н.Д.Полонської-Василенко так і те, що більшість опрацьованих нею документів згаданих фондів загинули під час Великої вітчизняної війни. Отже, доробок дослідниці в окремих випадках має унікальний характер. В актуалізованій науковцем спадщинікатеринославських архівів можна виділити декілька складових:

- опубліковані джерела;
- підготовлені до друку, але так і неопубліковані документи;
- історичні факти, встановлені з джерел та залучені до історичної реконструкції історика.

В першу чергу зазначимо групу опублікованих Н.Д.Полонською-Василенко джерел. В наукових студіях вченої археографічна діяльність займала помітне місце і вже поставала предметом історіографічного вивчення [27]. Характерною рисою едиційних робіт вченої було те, що публікації документів в окремих статтях передувала історична реконструкція конкретних подій і процесів, відтворених на базі нижче друкованих джерел (тенденція, притаманна українській археографії ще з кінця ХІХ ст. і закладена археографами Київської археографічної комісії). Це стосується, в першу чергу, трьох праць вченої в кожній з яких опубліковані джерела саме з Катеринославських архівів: “Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (зо студій з історії колонізації)” (1930 р.) [28]; “Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу” (1931 р.) [29] і “Майно запорізької

старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя” (1931 р.) [30].

Іноземна колонізація Південної України безпосередньо входила до досліджуваних Н.Д.Полонською-Василенко проблем. Тому справа “О поселении в Новороссийской губернии жидов” (1775-1781 рр., на 142 арк., за описом – фонд Новоросійського губернатора) привернула особливу увагу вченої. З неї історик видала три документи: Перепис євреїв Новомиргородського шанцю 1778 р., Перепис єврейських родин, призначених на поселення у Крюкові 1778 р., Звернення до губернатора євреїв Дмитрівського шанця з приводу їх переводу з місця на місце, 1778 р. Текст документів передано спрощеним дипломатичним методом. Матеріали цієї справи дозволили реконструювати дослідниці перебіг єврейського переселення до Новоросійської губернії. Аналіз документів привів до розуміння чому проект влади 1770-х років щодо окремо поселеної єврейської землеробської колонії між Південним Бугом і Дніпром зазнав невдачі. Уряд не одразу зрозумів специфіку єврейської колонізації: євреї намагались в першу чергу осісти в містах і шанцях Новоросії і максимально скористатись наданими їм при цьому торгівельними пільгами. Про це та про професійні категорії євреїв-переселенців (переважно різні майстри, ремісники та шинкарі) яскраво свідчили опубліковані документи. Також матеріали Новоросійської губернської канцелярії дозволили казати про окремий рід діяльності євреїв, викликаний потребою часу: це “визивання” поселенців з-за кордону, їх вербування та організація переведення до Новоросії переважно із польських земель [31].

Окрему увагу привертає матеріал, введений Н.Д.Полонською-Василенко до наукового обігу у праці “Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя” [32]. Комплекс документів з архіву Катеринославського губернського правління надав змогу дослідниці реконструювати події, що відбувались між зруйнуванням Січі, арештом старшини і конфіскацією майна, його продажем і залюдненням колишніх запорізьких господарств, надав можливість відтворити картину матеріального становища старшини, що підпала під конфіскацію, встановити зв'язок між цим колом осіб і тогочасними подіями. Вперше Н.Д.Полонська-Василенко зіткнулась з документальними відомостями щодо конфіскації запорізького майна ще в 1914 році. Справи зберігались тоді в архіві Катеринославського Губернського Правління у в'язках, але в розпорошеному стані. У 1927 році дослідниця марно намагалась віднайти ці матеріали в Дніпропетровському губархіві. На допомогу прийшов А.С.Синявський, який надав Н.Д.Полонській-Василенко власну копію описів майна запорізької старшини, конфіскованою 1775 року [33]. Ця копія якраз і стала підґрунтям для самостійного дослідження та публікації джерел. Принаймні, маємо 25 опублікованих документів (відомості, описи, реєстри) з фонду Новоросійської губернської канцелярії (в'язка 105, справа 2839) Дніпропетровського архіву. На жаль, при підготовці документів до публікації дослідниці не вдалось уникнути певних археографічних помилок – описок,

неточностей, явних недоречностей у власних назвах, на які згодом у приватному листуванні вказував вчений Д.І.Яворницький [34]. Але це в жодному разі не зменшує значення проведеного Н.Д.Полонською-Василенко аналізу джерел, переважно на основі застосування кількісних та порівняльного методів.

Вага опублікованих документів для дослідниці очевидна – вони не лише допомагають суто позитивістські реконструювати фактичну картину життя у зимівнику, його соціальний склад та господарський профіль, стан і рівень старшинського господарства на момент зруйнування Запорожжя, а й підтверджують тезу про майнове розшарування козацтва, про поступовий розвиток і перехід до більш складного економічного побуту – капіталістичного, про існування на Запорожжі власної заможної старшини-буржуазії, про роль торгівлі як “головного нерву економічного життя тих часів Запорожжя”.... [35]. Вчена апелює до думки М.М.Покровського з приводу запорозької старшини, але ми маємо не сліпе наслідування “справжнього” історика-марксиста, а власні обґрунтовані висновки давньої прихильниці економічного матеріалізму.

Крім вищенаведеного дослідження, до Багалієвського академічного збірника “Праці Комісії для виучування соціально-економічної історії України” (1931 р., Т.1) увійшла ще одна археографічна робота Н.Д.Полонської-Василенко. Присвячена актуальному на той час питанню історії гірничої промисловості на Донбасі, робота подавала новий історичний матеріал – 17 документів зі справи “Про розробку кам’яного вугілля і мармуру в Бахмутському повіті”, що охоплювали 1790-1795 рр. Документальні матеріали були здобуті дослідницею 1914 року, ще під час свого першого наукового відрядження до Катеринослава, але спроба відшукати цю справу 1927 року закінчилася невдачею. В усякому разі архівні документи були остаточно втрачені за часів Вітчизняної війни і таким чином публікація Н.Д.Полонської-Василенко передає зміст першоджерела, виконуючі по суті його роль. Представлений матеріал був невідомий більш раннім дослідникам, до того ж він деякою мірою розкривав часи становлення вугільної “промисловості” напередодні заснування Луганського ливарного заводу у 1795 р. і доповнював відомості про обслідування природних багатств південного регіону за наказами Г.О.Потьомкіна, про розробку вугілля і руди в маєтках бахмутського поміщика Петра Штерича, про роль у справі розробки вугільних покладів колезького асесора Аврамова, В.В.Каховського, В.С.Попова, М.Л.Фалеева тощо. Але за нових часів вчена вже не акцентувала на значенні діяльності найближчого оточення Г.О.Потьомкіна для розвитку економіки краю, а наголошувала на вазі цих документів, як джерела до забезпечення розробки кам’яного вугілля робочою силою, встановлення розцінок тодішнього робочого дня, собівартості і вартості вугілля, ролі поміщицької класи, на користь якої йшли прибутки... [36].

На окрему увагу заслуговують документи з Катеринославських (пізніше Дніпропетровського) архівів, які Н.Д.Полонська-Василенко передбачала

ввести до наукового обігу в укладеному нею тематичному збірнику джерел. Протягом 1938-1939 рр. дослідниця уклала двотомну збірку документів та матеріалів за темою “Історія заселення Південної України у XVIII столітті”. Про завершення другого тому і подання його на розгляд 28.03.1939 р. маємо відомості із звіту вченої до Інституту історії України АН УРСР за 1939 рік [37]. На жаль, й досі нам не вдалось розшукати остаточний варіант збірника, той що безпосередньо планувався до публікації і був рецензований у 1940 році професором О.П.Оглобліним [38]. З рецензії, принаймні, відомо, що до збірника увійшло 769 документів і матеріалів (відповідно 379 – до першого тому, і 390 – до другого). Справа аналізу збірника ускладнюється тим, що навіть виявлені на сьогодні у вітчизняних архівосховищах матеріали не є повними, вони розпорошені по різних фондах і архівах, і поки не дають нам підстав робити висновки про існування ще й третього тому збірника, на чому наголошував свого часу І.В.Верба [39]. Основна частина підготовчого варіанту збірника “Заселення Південної України у XVIII столітті” зберігається в Архіві Інституту історії України НАНУ (Опис 2, Од. зб.143-146), при чому за відомостями звітів [40] та наявним датуванням одиниць зберігання 145-146 цілком очевидно, що це перший і другий томи збірника, представлені дослідницею до Інституту історії у грудні 1938 р. та у березні 1939 р. Матеріали ймовірного третього тому (Од.зб. 147) дійсно збереглися у стані лише підготовчому і розформовані по папкам “фабрики”, “пути и средства сообщения”, “откуп”, “внутренняя торговля, ярмарки”, “торговля внешняя”, без порядкових номерів, з робочими заголовками тощо. Маємо підстави припускати, що перед нами робота Н.Д.Полонської-Василенко, якою вона займалась в Інституті економіки АН УРСР, про що згадує в своєму звіті [41], а саме матеріали, які підбирала до збірника “Народное хозяйство Южной Украины во второй половине XVIII столетия”.

Зазначимо, що окремі розпорошені частини матеріалів двотомного збірника зберігаються в особових фондах вченої [42]. Їх приналежність до збірки очевидна як за зовнішніми археографічними ознаками, так і за заголовками і підзаголовками, що відповідають окремим пунктам деталізованого плану розміщення документів в середині публікації.

Скопійовані та підготовлені до публікації у збірнику документи, що так і залишились в дослідницькому портфелі Н.Д.Полонської-Василенко, мають не лише культурологічне значення (збереження змісту втрачених історичних джерел), а й значення історіографічне, бо в цілому відібрані документи відбивають концепцію історика щодо заселення Південної України у XVIII столітті. Сама дослідниця зазначала, що не має на меті представити вичерпну документальну історію заселення краю, а лише найбільш яркі і виразні документи цієї історії [43]. Бачимо, що джерела Катеринославських архівів відіграли не останню роль при дослідженні, реконструкції та представленні цього історичного процесу Н.Д.Полонською-Василенко, а саме таких його складових:

–іноземна колонізація Нової Сербії та Слов'яносербії (номінальний та дійсний склад сербських полків, результати їх комплектування) / джерела з фонду Новосербського корпусу [44];

–заселення першої Новоросійської губернії (роздача рангових земельних ділянок, закріплення заселених слобод, організація і умови протікання заселення поміщицьких слобод, заселення державних слобод, склад населення, що залюднювало державні слободи, специфіка поселення різних етнічних та соціальних груп, боротьба із постійними переходами державних та поміщицьких селян) / джерела з фонду Азовської та Новоросійської губернської канцелярії [45];

–економічний розвиток господарства краю (перші промислові заводи, торгівля, становлення відкупної системи) / фонд Новоросійської губернської канцелярії [46];

–запорозька спадщина після ліквідації Січі 1775 року (адміністративно-територіальний розподіл землі колишніх Вольностей, запорозький елемент в заселенні державних та поміщицьких слобод, політика уряду щодо населення запорозьких зимівників / фонд Новоросійської губернської канцелярії [47];

–організація переведення людності до слобод, політика щодо втікачів, вивід на поселення людей з-за кордону, іноземна та військова колонізація після 1775 року, соціально-економічний стан державних і військових поселення, місцева адміністрація / фонди Новоросійської губернської канцелярії, Катеринославського намісницького правління [48];

Звісно, що археографічна складова доробку вченої з історії Південної України була нерозривно пов'язана з історичними дослідженнями. Крім тих, що вже були згадані, слід назвати роботи, джерельна база яких включає матеріали катеринославських архівів: “З історії останніх часів Запоріжжя” (1926), “Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей” (1927), “Південна Україна року 1787 (зо студій з історії колонізації)” (1929), “Нездійснений архітектурний проект (До історії Катеринослава)” (1930), “Перша бібліотека на Півдні України та її доля” (1930), “Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя” (1930), докторська дисертація вченої – “Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII в. (1734-1775 гг.)”, захищена 1940 року.

Всі ці дослідження насичені історичними фактами, встановленими з документів вище перелічених архівних фондів. Зупинимося лише на докторському дослідженні Н.Д.Полонської-Василенко. Вирахувана нами питома кількість посилань на архівні матеріали в цій роботі становить 26,8%, причому посилання на матеріали фондів Новосербського корпусу (I частина) та Новоросійської губернської канцелярії (II частина) становлять в цілому 30,5% [49], тобто, майже третину архівної джерельної бази. На матеріалах зазначених фондів ґрунтуються розділи “Управління Новою Сербією та Слов'яносербією”, “Чужоземне населення Нової Сербії та Слов'яносербії”, “Підсумки заселення Нової Сербії та Слов'яносербії” (I частина), “Територія Новоросійської губернії”, “Роздача земель поміщикам, заселення їх”, “Заселення казенних слобод і міст”, “Підсумки заселення (Новоросійської

губернії)” (II частина). На особливу увагу заслуговують таблиці та відомості, подані з матеріалів фондів: Комплектування сербських полків чужинцями 1763 р., Кількість населення в гусарському полку Хорвата 1761 р., Кількість військовослужачих (номінальна і дійсна) в Новій Сербії за 1762 р., Заселення Єлизаветградської провінції за 1764-65 рр. тощо [50].

Матеріали, що відбивають зміст втрачених джерел, здобуті Н.Д.Полонською-Василенко в архівах Дніпропетровська, знайшли своє представлення в сучасних дослідженнях [51], але все ж таки слід казати про фрагментарний характер цієї актуалізації. Маємо сподівання, що дана стаття приверне більшу увагу істориків до друкованої та архівної спадщини Н.Д.Полонської-Василенко, в тому числі й до її “катеринославської” складової. Представлена ж реконструкція дослідницького процесу вченої надає можливість кращого усвідомлення місця її доробку в історіографії Південної України XVIII століття.

Бібліографічні посилання:

1. Верба І.В. Причини ліквідації козацької республіки – Запорізької Січі у творчій спадщині Н.Д.Полонської-Василенко // Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. – К., 1993. – С.79-81. Його ж. Запорізька проблематика в наукових працях Н.Д.Полонської-Василенко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III Всеукраїнських читань. – К., 1993. – С.130-132. Його ж. Забута спадщина // Наука і суспільство. – 1993. – №7-8. – С.53-55. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ, Херсон, 1998. – 172 с.; Швайба Н.І. Праця Н.Д.Полонської-Василенко "Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя" // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX ст. – Вип.7. – Запоріжжя, 2003. – С.276-284.; Її ж. Запорозький зимівник у студіях Н.Д.Полонської-Василенко // Козацька спадщина. – Нікополь, 2005. – Вип.1. – С.148-153; Її ж. Боротьба запорожців за свої землі періоду Нової Січі у студіях Н.Д.Полонської-Василенко / Запорозька старовина. – Запоріжжя, 2005. – Вип.3. – С.57-63; Її ж. Запорозька старшина XVIII століття у студіях Н.Д.Полонської-Василенко // Записки історичного факультету ЗДУ. – Вип.18. та інші.
2. Непомнящий А.А. Н.Д.Полонская-Василенко и развитие исторического краеведения Крыма в первой трети XX века // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 1999. – Вип.6. – С.302-307; Его же. Н.Д.Полонская-Василенко и Крым / Историческое наследие Крыма. – 2004, №8. – С.21-24; Його ж. Невідомі сторінки біографії Н.Д.Полонської-Василенко // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип.2. – С.193-198.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Моя наукова праця (Війна, 1913-1916 рр.) Уривок із спогадів // Український Історик. – 1983, №2-4. – С.44.
4. Журба О.І., Абросимова С.В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії / Український археографічний щорічник, 1992. – Вип.1. – С.34-35.
5. Беднов В. “Предложения” князя Г.А.Потемкина-Таврического Екатеринославской казенной палате (1788 г.) // ЛЕУАК. – 1912. – Вып.8. – С.1-31.
6. Полонська-Василенко Н.Д. Моя наукова праця (війна, 1913-1916) // Український історик. – 1983. – №2-4. – С.48.
7. Там само. – С.49.

8. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф.Р1684. – Оп.2. – Спр.: 140, 412, 413, 565-567, 569-577, 891-907.
9. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМУ). – Ф.542. – Оп.1. – Спр.87. – Арк.229 зв.
10. Полонська-Василенко Н.Д. Моя наукова праця (війна, 1913-1916) / Український історик. – Там само. – С.46.
11. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.3-8 зв.
12. Там само. – Арк.10-10 зв.
13. ЦДАМЛМУ. – Ф.542. Оп.1 – Спр.278. – Арк.6.
14. ЦДАМЛМУ. – Там само. – Арк.14-17.
15. Там само. – Спр.278. – Арк.22; – Спр.280. – Арк.30.
16. Там само. – Спр.280. – Арк.30-30 зв.
17. Там само. – Спр.27. – Арк.158-159.
18. Там само. – Спр.263. – Арк.1-2. / Опубліковано: З листів Д.І.Яворницького до Н.Д.Полонської-Василенко // Архіви України. – 1993, №4-6. – С.53-54.
19. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С.46-47.
20. Абросимова С.В., Мицик Ю.А. Колекція документів з історії запорозького козацтва в зібранні Дніпропетровського історичного музею / Український археографічний щорічник. – 1999. – №3-4. – С.202.
21. Ченцова Н.В. Козацька проблематика в студіях істориків Дніпропетровщини 1920-30 рр. / Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип.1. – С.136.
22. Порівняти: Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запоріжжя (з мапою) / Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Вип.ІХ. – С.278-331. та Степанів І.С. До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Дніпропетровськ, 1927. – Т.1.
23. Абросимова С.В. Д.І.Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині // Спадщина. До 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області. – Дніпропетровськ, 1999. – С.36-37.
24. ЦДАМЛМУ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.263. (Листи Д.І.Яворницького до Н.Д.Полонської-Василенко) – Арк.4-10; Спр.264. (Листи С.Д.Яворницької до Н.Д.Полонської-Василенко) – Арк.1-50; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип.1. Листи вчених до Д.І.Яворницького. – Лист Н.Д.Полонської-Василенко від 27.01.1935. – Дніпропетровськ, 1997. – С.431-433.
25. Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. – Київ-Львів, 2003. – Вип.2. – Ч.1. – С.323.
26. ЦДАМЛМУ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.178.
27. Верба І.В. Археографічна діяльність Н.Д.Полонської-Василенко. К., 1996. – 40 с. Його ж. Археографічна діяльність Н.Д.Полонської-Василенко // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С.388-406.
28. Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т.2. – С.52-89.
29. Там само. – С.176-206.
30. Там само. – Т.1. – С.186-381.
31. Швайба Н.І. Єврейська колонізація Півдня України (остання чверть ХVІІІ століття) в студіях Н.Д.Полонської-Василенко // Седьмые Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 2003. – С.110-114.

32. Швайба Н.І. Праця Н.Д.Полонської-Василенко "Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя"... – С.276-284.
33. Верба І.В., Заруба В.М. Н.Д.Полонська-Василенко і родина Синявських // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип.4(5). – Запоріжжя, 2000. – С.234-235.
34. Крячок М.І. З листів Д.І.Яворницького до Н.Д.Полонської-Василенко // Архіви України. – 1993, №4-6. – С.54.
35. Полонська-Василенко Н.Д. "Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя" // Запоріжжя та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С.286-288.
36. Її ж. Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу // Там само. – Т.2. – С.184.
37. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр.287. – Арк.21а.
38. Там само. – Спр.293. – Арк.1-13.
39. Верба І.В. Археографічна діяльність Н.Д.Полонської-Василенко // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії... – С.401, 404-405.
40. ЦДАМЛМУ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.287. – Арк.2, 21а.
41. Там само. – Арк.2.
42. Центральний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). – Ф.3806. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.1-77; ІР НБУВ НАНУ. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.276. – Арк.1-91; Спр.277. – Арк.209-223.
43. Науковий архів Інституту історії України НАНУ (далі НА ІУ НАНУ). – Оп.2. – Од.зб.143. – Арк.IV.
44. НА ІУ НАНУ. – Оп.2. – Од.зб.143. – Арк.102.
45. Там само. – Од.зб.144. – Арк.55, 66, 72-77, 79-80, 97-100, 106, 121.
46. Там само. – Арк.114, 167.
47. Там само. – Од.зб. 145. – Арк.4, 14-16, 28, 31-42.
48. Там само. – Од.зб. 145. – Арк.43-44, 68, 112, 198-210; Од.зб.146. – Арк.217-218, 249-251, 255-259, 268-274, 282-285, 288-290, 299-301, 309, 317.
49. Розрахунки проведено на основі: Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). – Мюнхен, 1960. – Ч.І. – 222с.; Ч.ІІ. – 187с.
50. Там само. – Ч.І. – С.141, 142, 195-196, 207; Ч.ІІ. – С.78, 89.
51. Мільчев В. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. – Запоріжжя, 1999; Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – С.37-38, 52,54.; Посунько О.М. Матеріали архівосховищ України до історії сербської колонізації середини 18 ст. та її наслідків / Сеоба Срба у Руско Царство половином 18. века. Зборник радова са международног научног скупа у Новом Саду, 7-9 маја 2003. – Нови Сад, 2005. – С.463,467; Каюк Д.Г. Поміщицька колонізація Південної України і Запорізька Січ / Історія та культура Придніпров'я. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип.2. – С.51.